

SÃO PAULO

La placa de la República,
un dels espais simbòlics
del vell centre
de la capital paulista

(Foto: José Remaldo Malgahães)

Fig. 1: Mapa de la regió metropolitana de São Paulo, indicant les fases de creixement

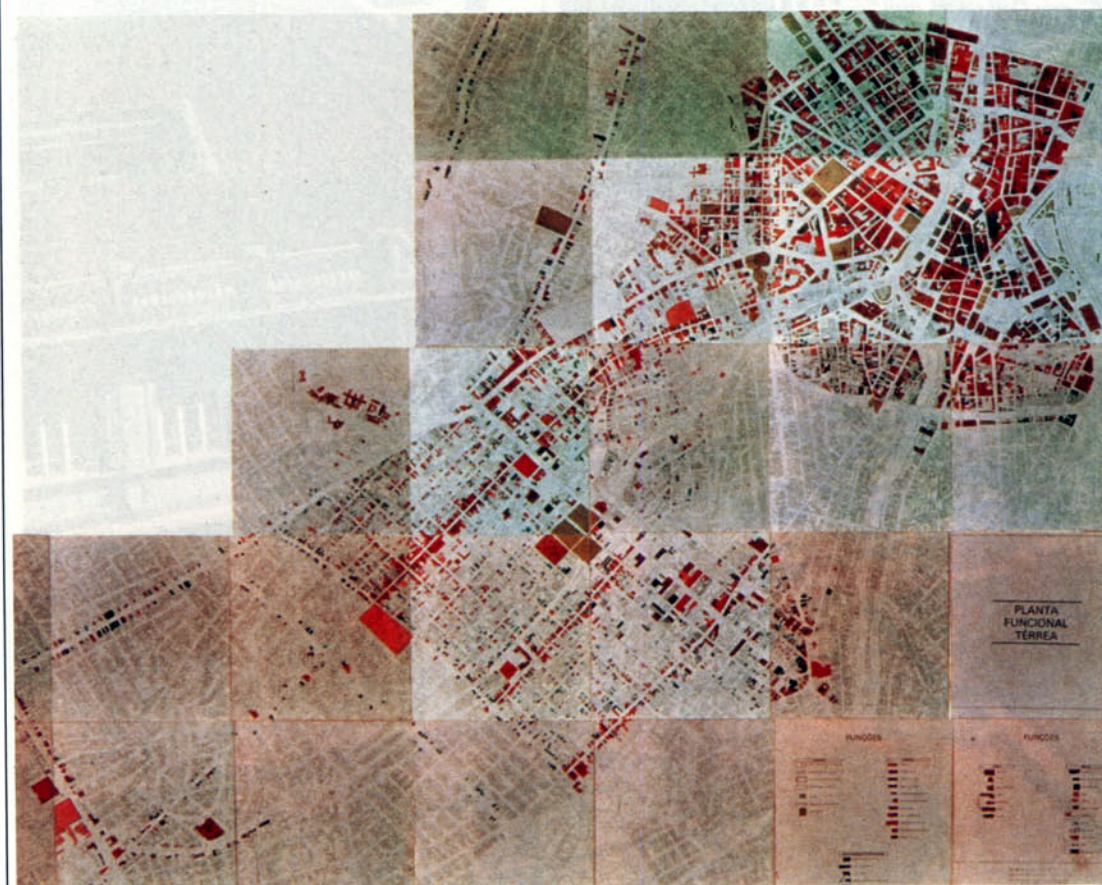
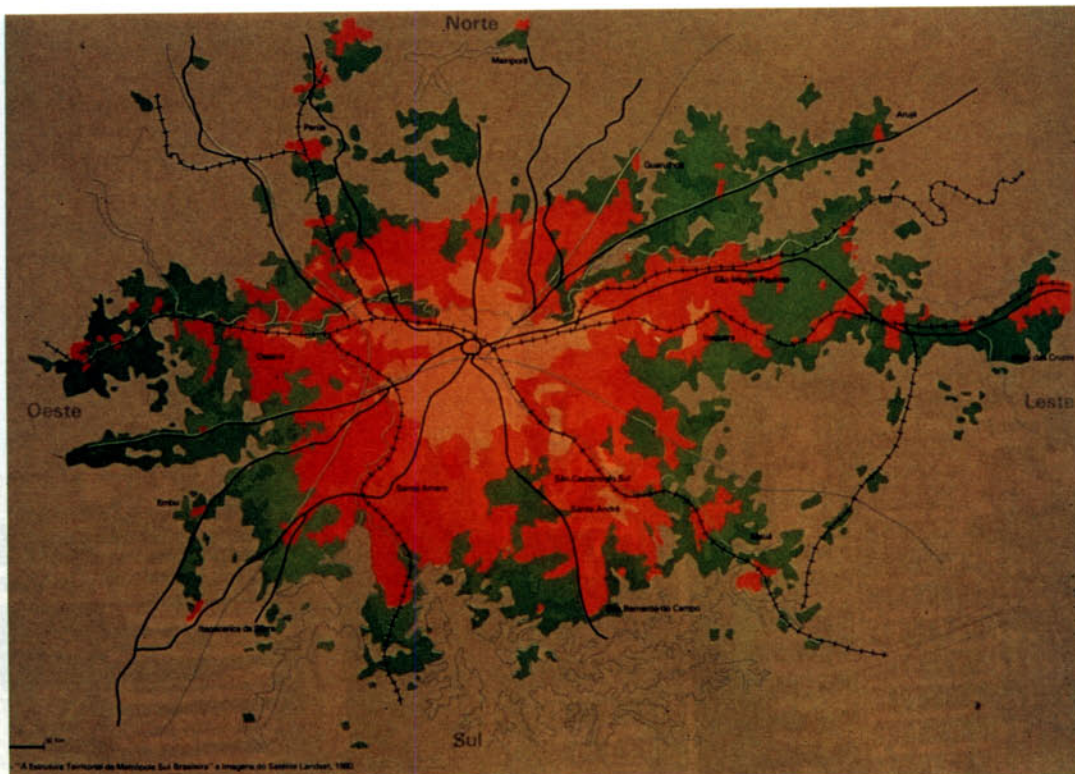

Fig. 2: Mapa de l'ús del sòl de l'àrea central de São Paulo, realitzat per l'autora

LA REESTRUCTURACIÓ DE L'ESPAI AL CENTRE METROPOLITÀ DE SÃO PAULO

Les evidències del procés de metropolització pel qual ha anat passant São Paulo durant aquest darrer quart de segle, com aglomeració –seu del sistema metropolità més important de Brasil¹– destacada entre les vint “ciutats-mundials” (HALL, 1971), es reflecteixen de forma molt significativa en el seu sector central.

Així, si el 1940 la taca urbana contínua de la ciutat de São Paulo no arribava a ocupar el municipi de la capital, a partir d'aquesta dècada, el procés d'expansió metropolitana supera, amb ritme accelerat, el seu desenvolupament anterior. A més de la urbanització d'àrees extenses, va donar-se la compactació de l'àrea ja urbanitzada, la consolidació de l'estructura del teixit urbà del municipi de la capital, així com el creixement vertical intens a l'àrea central de l'aglomeració² (foto 3).

Encara que del punt de vista de la seva dinàmica pugui donar una idea de polinuclearització, l'organització de l'espai metropolità, fortament estructurat pel sistema de circulació, té un caràcter molt accentuadament monopolar entorn del municipi de São Paulo (en el sentit polític-administratiu) (LANGENBUCH, 1971). Per tant, l'àrea considerada en aquest article és el centre de gravitació de tota la regió metropolitana, àrea regida pel caràcter radiocèntric del seu sistema de transports³ (figura 1).

La hipertrofia metropolitana i l'expansió horitzontal i vertical del seu centre es presenten lligades a la

industrialització en el conjunt del procés d'acumulació espacial a nivell nacional, com a reflex del sistema centralitzat de presa de decisions propi del capitalisme, sobretot en aquesta fase transnacional, sistema reforçat per la socialització de les deseconomies d'aglomeració (SINGER, 1975).

Amb tot, tenint una indústria diversificada i integrada, el procés de metropolització fou impulsat fortament per l'avenç del sector serveis, en les dues dècades darreres. Amb l'ampliació vertical del mercat i l'aprofundiment i la diversificació del consum privat i públic, que afecta principalment a les capes de rendes altes i mitjanes, l'expansió de les activitats més especialitzades i complexes va donar-se al centre urbà, principalment en el període del 1962 al 1967 (TAVARES, 1973). Aquest salt qualitatiu va provocar, tant en el pla geogràfic com en el funcional, una reorganització total del seu espai.

En aquesta fase d'organització oligopolística del mercat mundial, va ampliar-s'hi la concentració d'establiments del poder econòmic, acompanyats de prop per la maquinària burocràtica de l'Estat. Recolzats en les tècniques recents de manipulació de la informació i de comunicació amb la seva concentració intenten d'assegurar rendiments creixents a les formes modernes de control operatiu i de presa de decisió de l'economia transnacional urbana (FURTADO, 1973; HARPER, 1982).

Notes:

1. GEIGER (1963) defineix dues xarxes metropolitanes per al territori brasiler, encapçalades per Rio de Janeiro i São Paulo. En aquestes dues últimes dècades, la metròpoli paulista va passar a ocupar la posició líder dins les jerarquies urbanes, ja que el liderat de Rio de Janeiro va ser arrencat en mudar la capital del país a Brasília l'any 1960.
2. La Regió Metropolitana de São Paulo (RMSP) té avui prop de 15,1 milions d'habitants, el que vol dir que de cada 9 brasilers, un resideix en aquesta àrea, inferior a un mil·lèsim del territori nacional (8 053 km²/8 511 865 km²), o sigui, el 3% de l'estat de São Paulo (8 053 km²/ 247 320 km²). Observant aïlladament el quadre poblacional urbà brasiler, aquesta relació passa a ser d'1 per a cada 7 habitants. Tanmateix, és en la comparació amb les altres 8 regions metropolitanes que aquesta relació es torna encara més cridanera: de cada 3 dels seus habitants, 1 viu a la regió metropolitana de São Paulo.

Formada per 38 municipis amb característiques diferents, que van des de ciutat industrial a vila o barri rural, travessada pel tròpic de Capricorn a 23°83' de latitud sud i a 49° longitud oest, amb un clima suau de ritme tropical d'altitud, amb amplituds tèrmiques mitjanes entre 17° i 21°, la RMSP té sens dubte, en la seva situació geogràfica, l'element essencial de la seva importància en l'organització de l'espai brasiler.

3. De la vila a la metròpoli de São Paulo, és a dir, en la història de l'expansió del petit nucli fundat al segle XVI (el 25 de gener de 1554) a l'aglomeració urbana de la segona meitat del segle XX, el Centre és el nucli del sistema de comunicacions del nivell local a l'internacional. Com a eix efectiu dins la xarxa de comunicacions, té una certa influència sobre la localització de totes les formes d'activitats en aquesta àrea.

Privilegiada per la implantació de les activitats quaternàries i directives d'aquest sector de l'economia, que troben en el centre llur microespai més significatiu, la metròpoli es converteix en l'emissor principal de decisions i d'innovacions en els camps econòmic, cultural i polític amb capacitat d'organitzar no sols llur macroespai, sinó, fins i tot, també l'espai de la nació (BORCHERT, 1978; CORDEIRO, 1987).

La sectorialització del centre metropolità de São Paulo

Analizant els resultats de l'aplicació de determinada metodologia i les tècniques derivades de recerca (CORDEIRO, 1980:47-71)⁴ va poder inferir-se que l'univers en estudi –el centre metropolità i les seves àrees perifèriques– abraça àrees amb intensitats diferents d'ús del sòl, caracteritzades per arranjaments força complexos d'activitats i per una dinàmica d'ocupació diferent (figura 2).

En el centre metropolità de São Paulo cal distingir dos grans nuclis fonamentals, corresponents al desdoblament del nucli original (BEAUJEU-GARNIER, 1963; GEORGE ET AL, 1964). Aquest desdoblament o "salt" (VANCE i MURPHY, 1966) és la característica essencial de la seva expansió. Aquesta tendència fou evidenciada, a més, com a genèrica en l'organització de l'espai recent dels centres de les grans metròpolis mundials (GRUP GRANS METRÒPOLIS, 1985). Aquests dos grans nuclis són: el centre Principal, centre original o "Centro", com és conegut popularment, i el centre Paulista, que avui pot ésser distingit dins del panorama urbà de la metròpoli pel seu caràcter qualitatiu funcional, i per un cert aire familiar, després d'una fase de dues dècades de pertorbació caòtica de la seva llegibilitat i de la seva memòria urbana (LYNCH, 1980).

El desdoblament del centre metropolità reflecteix, per una banda, l'actuació dels agents econòmics

Fig. 3: Ampliació del mapa d'ús del sòl, al sector del carrer São João, fet per l'autora

cercant una eficiència major de les economies d'aglomeració a l'àrea de l'avinguda Paulista. Alhora que el seu poder d'atracció augmenta per la manca d'inversions en infraestructura i equipaments en d'altres àrees que tindrien possibilitats d'atendre la demanda d'instal·lació de serveis de nivell metropolità.

En cercle viciós, a l'època del *boom* de la metròpolització al centre Principal, van sumar-se diversos factors: entre d'altres, els problemes de la inexistència d'edificis per rebre serveis d'alt estàndard; el mal funcionament de tota mena d'infraestructura, especialment de les comunicacions telefòniques que exigia la presència física dels interessats al centre, amb un augment considerable del nombre de viatges a l'àrea; la manca

Notes

4. El nostre mètode per a l'estudi del Centre Metropolità de São Paulo es basa en 4 variables –valor immobiliari, densitat de població, àrea construïda, ocupació funcional (aixecada en estudi en el camp). Per ponderació, els elements qualitius de la centralitat urbana de les activitats i serveis van resultar en valors quantitius. Els índexs resultants per a cada mançana van ser classificats percentualment al valor de la mançana de valor més alt, en tres grups o sectors: Cor del Centre, Centre i Transició (CORDEIRO, 1980: 47/71).

Se segueix el procediment metodològic:

Valor de la mançana:

$$VQ = SI + SF$$

$$SI = 3 \times (AC) = 3 \times (VI) + 3 \times 6 - (DD)$$

on

(AC) = índex de l'àrea construïda

(VI) = índex del valor immobiliari

(DD) = índex de la densitat demogràfica

$$SF = ST \times I + SC \times 3 + SMC \times 5$$

on

ST = suma de les activitats d'àrea de transició

SC = suma de les activitats d'àrea central

SMC = suma de les activitats d'àrea molt central

Classificacions del VQ per sectors:

Transició (T)		Centre (C)		Cor del Centre (MC)	
% SI	% SF	% SI	% SF	% SI	%SF
Fins al 30%		31% a 65%		Per sobre del 66%	

5. En aquest quart de segle, les solucions adoptades a São Paulo per als problemes de trànsit, l'augment de l'espai per a circulació i aparcament van ser de tots tipus: pisos i garatges subterranis i verticals/zones d'ús exclusiu de vianants/desviament de la circulació del Centre mitjançant la tècnica dels *rings* (anells)/construcció d'encreuaments elevats i *highways*

d'espai per aparcar; la congestió crònica de la circulació causada per l'increment en el nombre de vehicles i de vianants, i per la forma d'estel del circuit d'artèries en el seu interior, tot un corollari de conseqüències entre elles la creixent contaminació ambiental del sistema de vies.

Aquesta situació va afectar sobretot els qui freqüentaven el Centre, no tan sols aquells per als quals el cotxe representa l'estatus, confort i llibertat de desplaçament i de temps, sinó també les masses que tenen treball formal o informal a la zona. La concentració treballadora dels sectors terciari i quaternari és la més gran de l'aglomeració. Sense parlar d'aquelles persones obligades a creuar el Centre, zona de pas obligat a fi d'arribar a qualsevol quadrant de la metròpoli, cosa que afecta profundament el rendiment del treball urbà⁵.

Malgrat la zonificació municipal que sistematitzava el desenvolupament, tot cercant un urbanisme orgànic, el desdoblament es presenta com un símptoma espontani. A més, el Centre no apareix destacat i especificat a les lleis de zonificació municipal de São Paulo. Això reflecteix la situació de consens que existeix dins del municipi respecte al Centre. Se sap que existeix; tanmateix, no està definit com a tal dins la legislació. Existeix de fet, no de dret⁶.

El Centre Metropolità de São Paulo presenta en el seu conjunt una hipercefàlia de l'organització del nivell superior de les activitats de l'economia urbana, vinculades a formes inferiors que operen dins la mateixa zona, ja que allà és instal·lat prop del 20% del total del sector terciari de la Regió Metropolitana de São Paulo (PMDI, 1971).

Al centre desenvolupat, en comparació amb els anys 50 (MULLER, 1958), l'espai ocupat va triplicar-se. L'àrea de major eixamplament és la del Centre Paulista (630,267 m²) la qual s'eixampla i envaeix la faixa

dels barris "jardins" (estimada en 2 373 763 m²). Només aquesta última àrea correspon al Centre Principal (2 325 702 m²) (dades de 1978; CORDEIRO, 1980).

El Centre Principal Metropolità⁷

Tot integrant els criteris de caracterització del centre definits per la metodologia del treball al criteri històric de MULLER de 1952⁸, va estudiar-se el centre principal metropolità, dividint-lo en centre tradicional i centre nou; una sectorització justificada també pel consens públic. Separats per l'ampla Vale do Anhangabaú, en sentit nord-sud, el viaducte del Chá l'ultrapassa, lligant el centre tradicional amb el centre nou, al nivell de turons en el qual ens trobem. Els seus eixos són formats respectivament per: plaça da Sé, – carrer Direita – plaça do Patriarca i plaça Ramos de Azevedo – carrer Barão de Itapetininga – plaça da República (figura 3).

Considerada ja per MORSE (1958), com l'àrea de major complexitat funcional d'Amèrica Llatina, el centre principal de São Paulo va patir, en els últims trenta anys, grans alteracions. Un ample procés d'exclusió i de segregació de les activitats i dels serveis del terciari superior i quaternari (VANCE, 1971) va provocar una modificació profunda en la seva organització interna, exceptuant el sector jurídic i les seves activitats auxiliars que van restar-hi i van expandir-se a l'àrea tradicional pròxima a la facultat de Dret i del Fòrum, tots els altres sectors funcionals van ser àmpliament afectats. Es va produir no tan sols la fuga dels comerços de luxe i especialitzats, sinó també les seus de les grans empreses, de la millor hostaleria, del turisme i de les institucions culturals i del lleure.

Sorpresa, als anys 70, quan cercava eixamplament a l'ampla Vale do Anhangabaú (on es van implantar els bancs de Boston i el Mercantil), la city va perdre

Notes

(autopistes) per tal d'evitar els encreuaments saturats/trens subterranis (Metro de São Paulo). Totes aquestes solucions van ser adoptades, però la de caràcter definitiu, que ha portat gran desfocament de circulació superficial del trànsit de vehicles i de vianants, és la del sistema de metro.

6. No hi ha una tipologia de zones d'acord amb els serveis. El coeficient d'aprofitament és independent de l'ús, però varia segons la zona. Es converteix en una qüestió de *bidding process* i no pas de *commercial zoning*, és a dir, funciona el joc competitiu de la propietat i no el joc de l'ús del sòl. No apliquem el calibre d'ús del sòl comercial (*far-floor* – *area-ratio*) imposat a les ciutats nord-americanes per tal de mantenir el valor més alt) en el CED amb l'objectiu d'impedir la formació d'altres. La limitació de l'altura dels edificis de construcció, control d'establiments als carrers i de la càrrega no impedeixen la penetració de certes àrees per activitats prohibides. La zonificació ve, a posteriori, a institucionalitzar una situació ja instal·lada. (Llei de zonificació Núm. 7805 de 01/11/1972, les reglamentacions de la qual van ser mantingudes per la Llei Núm. 7805 de 02/1975).
7. També referit com a Districte Comercial Central, Centre d'Activitats

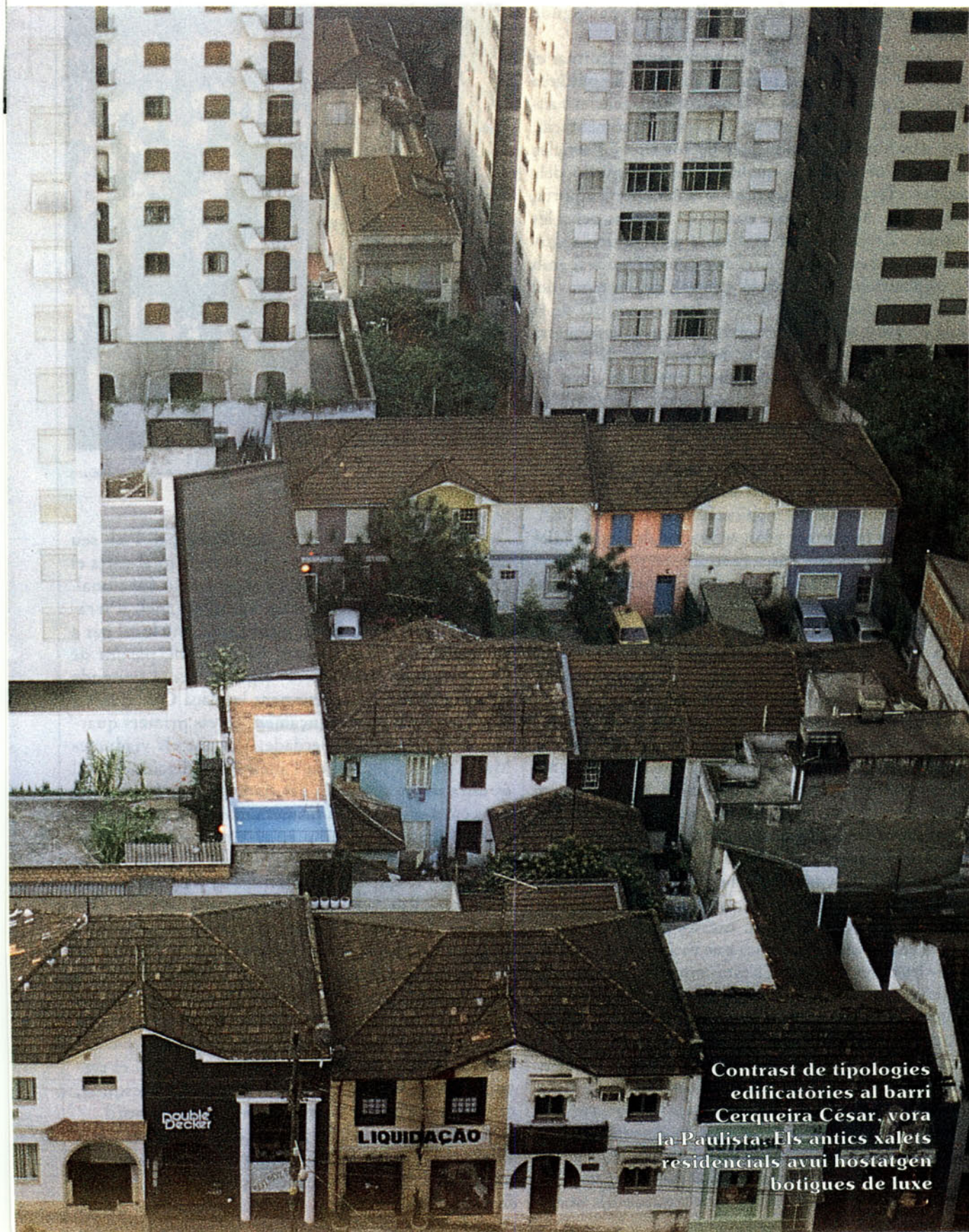
Metropolitanes, Cor Central, Centre Principal, Centre Metropolità, Zona Comercial Central, i ara més conegut com a "Centre", expressió institucionalitzada per la nova senyalització del sistema viari urbà del DSV (Departament d'Operació del Sistema Viari, CARTRAN, 1978).

L'expressió Centre Principal Metropolità va ser utilitzada en el Pla Metropolità de Desenvolupament Integrat (PMDI), tot i que amb una connotació diferent de la nostra.

La designació de "ciutat" per al nucli central de São Paulo acompanya tot el seu procés d'urbanització, mantenint-se en la fase de metropolització de la primera post-guerra. Per tant, a la São Paulo provinciana, la "ciutat" era el Centre. A la São Paulo Metropolitana actual, el "Centre" és el nucli més important de l'aglomeració.

8. Volem recordar que l'únic treball existent sobre la qüestió (MULLER, 1958) va ser realitzat a l'any 1952 pel Departament de Geografia de la USP, sota la coordinació de la doctora Nice Lecoco-Muller a l'inici de la fase d'expansió de São Paulo a la segona post-guerra. En aquest estudi trobem les referències d'ocupació de l'espai que van permetre posar en evidència el dinamisme del procés de la seva reestructuració actual.

Contrast de tipologies edificatòries al barri Cerqueira César, vora la Paulista. Els antics xalets residencials avui hostatgen botigues de luxe

(Foto: Carles Carreras)

la seva exclusivitat a favor de l'espai de l'avinguda Paulista.

Un moviment ampli d'activitats va transformar el nivell del sòl del centre principal en la més àmplia àrea del comerç a la menuda de la metròpoli: agències bancàries, una immensa xarxa de serveis d'alimentació, una parafernàlia de botigues de tot tipus d'articles —amb millor nivell de qualitat i de presentació dels articles a favor del centre nou— omplen, porta a porta, tota l'àrea. Aquest centre comercial immens per a les masses va reestructurar-se amb la creació dels *calçadões*, àrees peatonals, i va ser àmpliament renovat amb la implantació de l'estació central del sistema del metro a la plaça da Sé. Aspecte tercermundista de la puja d'aquest sector del comerç de masses, en aquesta fase de crisi econòmica forta, és l'ocupació de la plaça da Sé, on es troba el quilòmetre zero de la ciutat de São Paulo i, per tant, de la metròpoli, per activitats informals i per manifestacions permanents de la cultura popular.

El sistema de metro també es confirma com un factor essencial del reforçament de la centralitat, igual com a d'altres metròpolis del món occidental (LABASSE, 1982), com el més important reorganitzador de l'espai i del paisatge urbà en tota l'àrea central.

Observant les tendències de l'expansió del centre principal, pot considerar-se impedita a curt i llarg termini. Al nord, pels obstacles que suposen els camins de la FEPASA (estacions elèctriques i la Sorocabana) fins al parc ferroviari del Pari. L'àrea relativa al comerç a l'engròs, al nord-est, podria arribar a ser parcial o totalment absorbida, cosa que depèn de la solució del problema de la regularització del curs del riu Tamanduateí. Aquest sentit ja es fa evident, també, als carrers contigus al carrer 25 de Março (Santo Amaro, Barão de Duprat, etc.), en els quals el comerç que abans era exclusivament a l'engròs, ara comença a tornar-se a la menuda. També el conjunt viari del parc Dom Pedro II, completament destruït com a zona verda, és una barrera evident a l'expansió. Tot aquest espai del centre tradicional, bressol de la metròpoli, amb la reactivació econòmica que va succeir la conclusió de les obres del metro, s'està convertint en objectiu de renovació urbana privada i pública (plaça da Sé, Pátio do Colégio i, per al futur, la reprogramació de l'ex-parc Dom Pedro II).

Al sud-est, el centre Principal es troba detingut pel conjunt viari de l'entrada de l'avinguda 23 de Maio i bastant canviat per la implantació d'aquesta via expressa i de la Radial Leste, que va deixar marques profundes a l'àrea degradada de la Liberdade.

Per tant, totes les seves possibilitats d'expansió es basen en l'obertura, en ventall, dels quadrants nord, oest, sud-oest i sud.

Foto 3: Vista aèria de l'aglomeració de gratacels a l'àrea central de São Paulo
(Foto: José Reinaldo Magalhães)

Els límits entre el centre Principal i el seu entorn consisteixen en una franja en la qual varia el grau de densitat i de qualitat d'ocupació funcional. Només en alguns sectors ultrapassen l'anell d'Irradiació. Anell d'Irradiació és la designació local per a la petita circular de trànsit. En el detall, partint de l'est, aquesta delimitació segueix per l'avinguda Exterior, voltant lleugerament la plaça Clovis Bevilacqua amb un petit avançament en els primers quarts de l'avinguda Liberdade. Voltant els viaductes Maria Paula i Jacaré i en l'anell d'Irradiació, el qual és ultrapassat més enllà del viaducte 9 de Julho en la direcció sud-oest, a la primera mançana de l'entrada de l'avinguda 9 de Julho en el Vale do Anhangabaú i seguint més enllà de l'avinguda da Augusta, arriba a la plaça Roosevelt, en l'avinguda da Consolação, seguint el fort vector d'expansió que té com a eix aquesta avinguda. A l'oest amb prou feines embolca la plaça da República, arribant fins al Largo do Arouche, zona actualment reactivada en direcció a la Vila Buarque fins a l'avinguda Ipiranga. En aquest quadrant l'avinguda São João, corredor vertical degradat en *cortiços* verticals per la construcció del *minhocão* "elevat" (COSTA i SILVA, 1971/72) el serveix de límit fins a l'altura de la plaça Júlio Mesquita, quan torna a trobar la faixa delimitadora al nord.

A la façana nord, no penetra dins el barri de Santa Efigênia, i es queda a l'alineament de les mançanes que corren al llarg de l'avinguda Ipiranga. En aquesta direcció, hi ha un vector de desenvolupament que ja s'assegura vigorós al llarg de l'eix de l'avinguda Prestes

Maia; és una tendència d'ultrapassament de l'avinguda Senador Queiroz, forçant la penetració dins la zona de comerç a l'engròs. En la direcció sud pròpiament dita es troba estancada a la Bela Vista (o Bexiga), penetrant poc per les primeres mançanes de l'avinguda Brigadeiro Luis Antonio, podent allà ser limitada pels viaductes Maria Paula i Jacaréi.

El Cor del centre Principal o hipercentre

El nucli interior del centre Principal seria el seu cor, parodiant la paraula anglesa *core*⁹ que la població de São Paulo intuïtivament anomena *Centrão*. Aquí es troba la quintaessència de les qualitats del centre i el màxim de valoració del sòl urbà i del seu ús, més enllà de la més baixa concentració demogràfica de la zona central (DAVIES i MURPHY, 1966). És la zona de l'ús més intens del sòl i de la més alta concentració d'activitats econòmiques en tot el complex metropolità: totes les seves mançanes tenen un percentatge d'ocupació terciària per sobre del 66% del valor de la mançana més ocupada (CORDEIRO, 1980). "Els seus límits normalment són fixats per distàncies a peu, exceptuant quan són interromputs per barreres naturals" (HORWOOD i BOYCE; MURPHY, 1966). Com passa en aquest cas: el viaducte del Chá lliga les travesseres a peu de qualsevol punt de l'hipercentre entre les seves dues porcions —la del centre tradicional i la del centre nou.

Correspon al perímetre de l'anell d'Irradiació, amb una petita alteració en el fragment que avança cap a la Vila Buarque. És considerat el centre als estudis i publicacions oficials i en tots els mapes del Gran São Paulo. Aquest perímetre, tanmateix, és només el cor del centre Principal.

L'hipercentre actual es refereix, en una consideració ràpida, a l'àrea de creixement vertical del centre de São Paulo a la dècada dels cinquanta. Correspon, d'una forma quasi perfecta, a l'àrea continguda dins el centre i la seva perifèria al mapa de 1952 (MULLER, 1958). És aquest, avui, l'espai de més gran compactació vertical de la metròpoli.

L'ocupació d'aquesta àrea durant el període de 1950-70, i sobretot els anys 1960-70, va assolir una plenitud de consum d'espai (LEFÈVRE, 1968) per l'eli-

minació de les zones verdes i la construcció vertical fins al llindar dels viaductes, que són bloquejats pels edificis a l'obertura de l'espai conquistat entre els turons.

En el paisatge urbà del centre, pot constatar-se aquesta ocupació intensiva, de forma evident, tot observant el contrast entre les dues façanes de les avingudes i els carrers que envolten el *Centrão*. Les mançanes del costat del *Centrão* es presenten com una muralla d'edificis geminats de més de 10 plantes mentre que, de l'altre costat, encara hi ha grans irregularitats en la densitat de l'ocupació, ja que al costat d'edificis imponents encara hi ha terrenys sense edificar ocupats per aparcaments.

A la Vale do Anhangabaú, l'hipercentre o *Centrão* exposa tota la seva expressiva individualitat: una zona de turons, totalment conquistada per un sistema de viaductes, a l'altura dels quals s'ofereix una rara visió panoràmica del conjunt de l'impressionant massa edificada del centre principal metropolità.

En aquest punt, és marcant i exclusiva la impressió del *Centrão*, exactament a l'entrada de l'avinguda 23 de Maio a la Vale do Anhangabaú, imatge de postal més difundida del centre de São Paulo fins fa pocs anys, que avui rivalitza amb l'imponent alineament vertical i neotècnic del centre Paulista.

El punt culminant del centre principal metropolità de São Paulo, el punt de màxim rendiment comercial per metre quadrat, la zona del més gran valor immobiliari, de la més gran concentració de vianants i del més gran moviment de circulació a la metròpoli, és l'encreuament del carrer Xavier de Toledo amb la plaça Ramos de Azevedo, a l'embocadura del viaducte del Chá, punt obligatori de pas entre els centres tradicional i nou, essent els grans magatzems Mappin la botiga del més alt rendiment comercial de tota la metròpoli¹¹.

El centre Paulista i el seu cor

A una distància de 2 km del centre principal, el centre Paulista va oferir una solució de descentralització a les deseconomies d'aglomeració els anys 1960-70, solució provocada pels interessos de l'especulació immobiliària a la zona de més gran prestigi social de la

Notes

9. Hipercentre o supercentre són designacions noves. Corresponen al *hard core*, *central business-district core* o *commercial-district core* dels estudis anglesos de l'urbs.
10. No hi ha referències bibliogràfiques sobre el punt de valor més alt de la ciutat de São Paulo. Creiem que deuria estar localitzat originàriament al Vell Triangle; d'allà suposem que va desplaçar-se als anys trenta a l'encreuament dels carrers Direita i São Bento i després, amb la reimplantació del gran magatzem de Mappin, a la cantonada de la plaça Ramos de Azevedo amb Xavier de Toledo, a la desembocadura del viaducte del Chá, on fins avui es troba.

11. En les entrevistes realitzades amb deu directors dels més importants grans magatzems de São Paulo, durant el segon semestre de 1973, va ser aquest, per afirmació unànime, el punt considerat com el del més gran índex de vendes de la metròpoli. Avui, el Mappin forma una xarxa de grans magatzems; tanmateix, la matriu continua sent la seva botiga més representativa: amb un catàleg de 54 000 productes, atén una mitjana de 54 000 persones cada dia. Segons aixecament de 1983, la matriu venia 9 000 dolars/m²/ dia (Folha de São Paulo, 1°/09/85, pàg. 40), confirmant el *peak-point* de São Paulo com un dels més rendibles del món.

metròpoli. Atenent als més alts nivells de funcionalitat i d'eficàcia de les noves formes de comunicació i de gerència, va desenvolupar-s'hi la nucleació dels òrgans de decisió de l'organització financera i tecnocrata del sistema econòmic. Van aliar-se les empreses multinacionals, l'Estat, i la iniciativa privada local (BONNEVAL, 1981), promocionant aquest microespai ràpidament a l'estatus metropolità internacional (CORDEIRO, 1980), com a reflex de la reorganització de l'espai urbà valoritzat en una economia dominada (LAMICO ET AL, 1975).

Tot contradint la lògica orientada per la topografia (MORSE, 1958; MULLER, 1958), el centre novíssim de la Paulista va sorgir a l'Espigó central, zona de fortes declivitats, i va expandir-se des de la trobada de la zona d'assimilació desenvolupada a partir dels dos corredors: el comercial del carrer Augusta amb el de serveis metropolitans de l'avinguda Paulista. L'expansió dinàmica de la zona va ser simultània als dos eixos, des de començaments dels anys cinquanta.

Part de la primera gran circular creada a São Paulo, i lligam entre els barris residencials del sud, sud-oest i oest, l'avinguda Paulista ofereix, a més de la facilitat d'accés, la magnificència del seu aspecte panoràmic i la certesa de trobar-hi un espai organitzat i sense contaminació, i la possibilitat d'adquisició de terrenys de les residències senyorials per a la construcció immediata d'edificis a l'altura d'una imatge metropolitana¹².

Amb aquesta presentació ja va ser inaugurat, a començaments de la dècada dels cinquanta, el primer gran bloc de despatxos d'aquesta via —el *Conjunto Nacional*— iniciant-se aleshores l'ocupació terciària de l'avinguda¹³.

Tot demostrant una extraordinària vitalitat, en pocs anys la zona va passar a rebre desenes de gratacels de despatxos al sector quaternari (GOTTMANN, 1979) de l'economia transaccional urbana. El complex corporatiu, incloent-hi totes aquestes activitats i les seves complementàries relatives a la indústria hostalera, alimentació i d'altres (STEPHENS i HARPER, 1982) va ocupar no tan sols tota l'avinguda Paulista (perimetral al

centre principal) sinó també els carrers paral·lels a ella a més de les avingudes radials del centre principal, cap a l'avinguda Paulista (direcció sud-oest). Amb tot, l'eix de l'avinguda Paulista és el fonamental: a la seva porció integral des de l'avinguda Angélica fins al subcentre del Paraíso, totes les grans mansions senyorials ja van ser venudes. Poques encara queden com a testimonis de l'època de l'esplendor econòmic de la monocultura del cafè de principis de segle, i han estat substituïdes per la més important concentració d'activitats de presa de decisió bancària i empresarial del país (CORDEIRO, 1987)^{13a} (foto 4).

Així, en tot aquest univers, l'ocupació més densa és al nord-oest. Inclou hotels de categoria internacional, nous sectors de l'alta administració pública, a més d'un gran nombre d'unitats del sector financer nacional i estranger, edificis de despatxos i seus de grans empreses a la mateixa Paulista, Alameda Santos i a les mançanes contingudes a les avingudes Angélica i Consolação. Tampoc és possible menysprear la zona que envolta l'encreuament entre la Paulista i l'avinguda Brigadeiro Luís Antonio.

Al centre Paulista apareix un incipient cor format per les mançanes de l'encreuament de l'avinguda Augusta amb la Paulista, les del *Conjunto Nacional* i del Center Três. El punt secundari del centre Metropolità es troba en aquest encreuament essent la mançana més densa la del *Conjunto Nacional*. A més, els embussos del trànsit aquí no són només una qüestió de rutina comercial, sinó també social. Els habitants de la ciutat es desplacen allà pel lleure nocturn del cap de setmana, només que el província anar a peu de l'encontre ara es fa motoritzat. No pot apreciar-se el desplaçament del punt més dens principal del centre metropolità de São Paulo perquè no hi ha enregistrament de la seva localització en estudis anteriors¹¹. Amb tot, l'aparició d'un nou punt de densificació al centre Paulista desperta interès. El seu desplaçament segueix, generalment, la direcció de les zones d'assimilació. Tot i que el procés és lent, aquest centre secundari podrà finalment convertir-se en el principal (MURPHY, 1966).

Notes

12. En el llarg cimall del més alt divisor d'aigües de la conca del riu Tietê i el seu afluent Pinheiros, (a 790 m d'altitud), estenen-se a l'avinguda Paulista. Inaugurada el 1891, als motlles del millor urbanisme de l'època, van instal·lar-s'hi en amples terrenys ajardinats les mansions de la més rica burgesia paulista durant la fase d'or de la monocultura cafetera del país (1890-1930). Enderrocada per la crisi de la borsa de Nova York (1929) serà succeïda pels industrials fills d'immigrants, enriquits amb la substitució d'importacions durant la Segona Guerra Mundial. Des de la seva primera fase, encara als temps del *bonde* (tramvia), l'avinguda Paulista va convertir-se en part de la primera circular del trànsit al Centre de la ciutat.
13. A mitjans de la dècada dels cinquanta, quan va començar l'ocupació terciària, ja es trobava en plena fase d'ocupació residencial vertical.

(L'edifici *Conjunto Nacional*, que representa l'arribada dels despatxos, va ser inaugurat el 25/01/52, i la botiga *Madame Rosita*, la del comerç de luxe, el 15/03/53).

- 13a. La RMSP és, avui, el principal punt de control de l'economia transaccional urbana de l'espai brasiler. Es troben localitzades el CMSP la gran majoria de les seus de gairebé 300 de les 1 000 empreses no-financeres més importants del país. També tenen llur seu allà totes, exceptuant una, de les matrius de 40% dels conglomerats bancaris de capital nacional i 65% dels bancs i representacions de bancs estrangers del territori brasiler. El sector financer Paulista domina el 50% de la xarxa bancària del país (CORDEIRO, 1987).

L'avinguda Paulista,
el nou centre de negocis
creat a partir dels anys 1960

(Foto: Carles Carrera)

El sector de transició

Com una immensa nebulosa de franges irregulars, l'espai que envolta el centre metropolità està format per mançanes en les quals es dilueixen tots els elements caracteritzants de la centralitat urbana, separant-lo dels barris residencials perifèrics. Es tracta d'un sector de transició.

En una fase preliminar, l'esbós d'aquesta zona va ser realitzat adoptant la metodologia que atén la seva tipicitat funcional més general, basada en l'aparició de comerços de baixa categoria, i de petits serveis de manteniment i de reparació de l'automòbil (MURPHY, 1966). En una segona fase, després de la investigació de camp de les activitats i serveis, la zona va ser tractada pel mateix mètode establert per a l'estudi del centre urbà¹⁴.

En aquest sector van poder-se distingir dues grans àrees, identificades de la següent manera (MURPHY, 1966):

- a) Sector de transició de degradació, el qual ofereix una imatge de depreciació urbana i una tipologia funcional característica, tot posant en evidència un refredament en el ritme d'expansió, o d'estancament a l'espera de l'arribada del Centre.
- b) Sector de transició d'assimilació, essencialment de creixement, format per zones de bon patró habitacional que passen a ser preses per noves activitats molt centrals.

Escampant-se com una immensa taca d'oli, tota aquesta zona és d'una extrema complexitat i dinamisme. Hi ha zones en les quals hom pot observar senyals del procés d'expansió amb nous edificis comercials a les àrees degenerades (com, per exemple, Vila Buarque), mentre que a d'altres hi ha contacte entre els sectors de degradació i d'assimilació (Alto da Bela Vista, entre la Consolação/Higienópolis; per tant a la faixa que separa els dos nuclis del centre metropolità).

El subsector de transició de degradació

En grans línies, el sector de transició de degradació envolta el centre Principal, obstaculitzat al nord per les estacions i els ferrocarrils de la FEPASA (el Bom Retiro, localitzat més enllà dels ferrocarrils, és un barri amb característiques pròpies i no forma part de l'àrea de transició), i a l'est el parc Dom Pedro II i el gran trèvol de distribució de la circulació. Té la seva

Foto 5: La plaça da Sé, el centre més tradicional revaloritzat amb l'encreuament de les dues línies del metro

expansió oberta cap al oest i sud/sud-oest en direcció a Higienópolis, Santa Cecília, Campos Elíseos, Consolação, i Bela Vista i Liberdade al sud-est.

Aquest sector té característiques que deriven de la seva situació d'anell desenvolupant del centre principal i de la proximitat d'aquest, que resulta en la coexistència de funcions específiques d'alta rendibilitat dins petits espais (aquelles de reparació i manteniment dels

Notes

14. Les activitats cartografiades puntualment per apreciar el sector de transició foren: 1) Degradació urbana: *cortiços*, habitacions col·lectives, solars; 2) comerç i manteniment de l'automòbil: gasolineres, oficines mecàniques, botigues de recanvis i de venda de vehicles; 3) serveis de reparació: serrallers, electricistes, oficines varies. Segons el nostre mètode, totes les mançanes d'aquest sector presenten un percentatge de fins al 30% del valor de les mançanes de valor més alt del Centre Metropolità de São Paulo.

15. Els *cursinhos* són establiments que proporcionen cursos de franc de repàs del programa d'ensenyament mitjà per a candidats a l'examen vestibular de selecció per a admissió d'alumnes per al curs superior de les universitats oficials i particulars del país. La selecció és classificada i només els millors aconseguen llocs a les universitats estatals, les millors i gratuïtes.

(Foto: José Reinaldo Magalhães)

edificis, despatxos i automòbils), de la permanència temporal de negocis (hotels de diverses categories) de petites acadèmies de tipus molt variats que poden ser freqüentats per la clientela del mateix centre i dels barris¹⁵, fins i tot de terreny d'aparcament (activitat que correspon a una fase d'espera del procés de reactivació) i de l'alta aglomeració residencial.

Als palauets grans i antics, a les cases, als casalots de dos pisos (*sobrados*) i als petits edificis geminats i grans edificis de pisos sobretot, els espais envilit per la construcció de vies elevades, hi ha un fort barraquisme vertical.

Els *cortiços* (les unitats d'habitatge col·lectiu de molts llogaters), els quals s'estenen en una proporció del 25% a l'any al municipi de São Paulo, es troben més concentrats a Glicério, Bela Vista, Campos Elíseos i Consolação, seguits pels barris circumveïns: Brás,

Liberdade, Móca, Canindé, Pari, Cambuci i Bom Retiro. El fenomen és creixent a la Bela Vista i a la Baixada do Glicério, amb tendència a la regressió només a l'avinguda Consolação (COBES, 1975), faixa d'expansió del centre nou, confirmat en el nostre estudi de camp (CORDEIRO, 1980).

Aquests *cortiços*, solució d'emergència al problema de l'habitatge desenvolupada per l'estructura del capitalisme i ampliada per les seves crisis econòmiques recents, troba a l'àrea central els beneficis que comporta la infraestructura urbana. Facilita així a la clientela de baixa renda, constituïda en la seva majoria d'immigrants que tenen feina en els treballs terciaris del centre, la possibilitat d'escapar-se de les barraques de la perifèria on a la falta d'infraestructura urbana cal sumar el pes del transport (en temps i diners).

Donada la seva extraordinària expansió a l'àrea central, de la més forta de les formes de subhabitatge avui, l'*encortiçamento* és ara objecte de reglamentació per part del poder municipal, cosa que podrà disminuir la deterioració social i urbana d'aquest sector de transició del centre metropolità¹⁶.

A més de les característiques generals assenyalades es pot reconèixer en aquest sector de transició la següent subsectorització (CORDEIRO, 1984):

- Un subsector mixt de negocis a l'engròs i a la menuda, desenvolupat al veïnatge de l'estació de Luz. Tot penetrant l'àrea de negocis a l'engròs, es presenta també una de l'engròs-a la menuda de articles de ferro i equipaments agrícoles, firmes d'importació i exportació, despatxos de representacions i d'expedidors (al carrer Florêncio de Abreu, sobretot) i d'altres semblants; botigues de venda a l'engròs o a la menuda de teixits, confeccions, merceria, bijuteria i articles importats (carrer 25 de Março i travesses); cereals, productes lactis i d'altres productes (carrers Paula Souza, Cantareira i altres, a les proximitats de l'antic Mercat Municipal). El talla l'eix de l'avinguda Prestes Maia, d'ocupació institucional recent i bastant expressiva, representant una àrea d'expansió del centre deguda a la reorganització d'aquest espai pel sistema del metro¹⁷.
- Un altre subsector de les estacions, que correspon aproximadament als barris de Santa Ifigênia i dels Campos Elíseos. Es tracta d'una àrea la composició funcional de la qual és de gran complexitat: comerç de carrer amb petites parades de quincalleria, botigues de confeccions de tipus popular i, sobretot, comerç de vehicles usats, accessoris d'automòbils, tallers mecànics, gràfics i d'altres tipus, i terrenys per aparcar. Es destaquen el carrer Santa Ifigênia, especialment en el comerç d'articles elèctrics i electrònics; el comerç de films restringit als carrers Conselheiro Nébias i de Triunfo; la concentració de mobles i roba usats al carrer Couto de Magalhaes; de botigues de peces i accessoris d'automòbils a l'avinguda Duque de Caxias i corredor de comerç variat a l'avinguda Rio Branco. És la boca del vici de la significativa representació dels hotels d'estació,

bars, cinemes, flipperamas i d'altres activitats del submón urbà (foto 6).

- Un altre subsector de la Vila Buarque, conegut des dels anys 50 com a centre del vici degut a la presència, en aquella època, de cases de diversió nocturna, restaurants, bars i hotels de millor categoria. Aquesta zona presenta una alternança notable d'activitats entre els períodes de nit i de dia: del treball terciari en nombrosos edificis d'oficines i algunes noves seus d'empreses es passa a la vida nocturna tradicional. Ateny els barris de Santa Cecília i Higienópolis, però és predominantment a la Vila Buarque on penetra una àrea de forta expansió de serveis del centre. La nova estació del metro Santa Cecília, recentment inaugurada, accentuarà aquesta tendència en aquest subsector.
- Un altre subsector de Consolação es desenvolupa des del carrer Itambé al de 9 de Julho, i des de l'altura de la plaça Roosevelt fins a algunes mançanes abans de l'espigó de l'avinguda Paulista. Compta amb oficines gràfiques, mecàniques i de reparació, moltes acadèmies i bars, a més de la forta ocupació residencial a les velles cases grans i casetes geminades. Un comerç de segona categoria apareix als eixos de l'avinguda Consolação, amb una llarga secció especialitzada en botigues de llums, i al carrer Augusta, pobre (contrastant amb la secció entre l'avinguda Paulista i l'avinguda Estados Unidos), on destaquen botigues de mobles i de decoració, les quals necessiten grans espais per a la seva exposició. A més, avui ja no és tan pobre, ja que a l'extrem més pròxim al centre s'està construint un nucli d'hotels d'alta categoria amb una concentració d'apartaments o apart-hotels d'introducció recent al mercat immobiliari.
- Un altre subsector de Bela Vista (Bixiga). És un sector fortament estancat respecte a la reactivació funcional durant molt de temps, degut a l'extrema parcel·lació dels terrenys i als problemes jurídics d'herència de famílies nombroses, sobretot originàries d'immigrants italians, els quals fan difícil la implantació de grans edificis. Així, Bela Vista ofereix un paisatge urbà bastant degradat i extremament confús

Notes

16. La impressionant expansió del *encortiçamento* a l'última dècada s'ha fet ressaltar als estudis realitzats pels òrgans públics. El Pla Director (PD 1985) es refereix a 2 576 000 residents de lloguer, el 1984 (cases precàries i *cortiços*), que corresponen al 23% de la població del municipi de São Paulo. Amb tot, immobles de nombrosos apartaments per pis, de l'àrea de transició del Centre Metropolità, tot i que presenten cuina i bany, per la seva promiscuitat i cohabitació haurien d'haver estat inclosos en aquesta estadística. No ho són, vist que s'escapen a la caracterització donada a l'habitació de tipus *cortiço*.

Notables per l'exposició crua i directa a l'observació d'aquesta realitat en

el paisatge urbà són els conjunts de l'avinguda São João i del Glicério que, d'entre tants d'altres, es constitueixen en autèntics *cortiços* verticals, provocats per la construcció de pistes elevades per a la circulació ràpida de l'automòbil a l'àrea central (CORDEIRO, 1980).

17. El subsector de comerç a l'engròs, les particularitats de l'ús del sòl i ritme diari d'activitats del qual marquen el paisatge urbà (empreses de cereals, de productes lactis, fruites amb els seus magatzems, presència de vehicles de càrrega i trànsit congestionat per la presència dels mateixos, etc.), serveix de límit al CPR sense formar part d'ell. Mereixeria un nou estudi des que el seu reconeixement (ABREU, 1965) està sent profundament

Foto 6: Vista d'un carrer del barri de Santa Ifigênia que mostra la degradació comercial

des del punt de vista funcional (foto 7). Amb tot, la nostra *Little Italy* és individualitzada per la gran concentració de cantines, teatres, establiments de diversió nocturna i hotels de baixa categoria, els quals li confereixen un caràcter orientat cap a l'oci. Degut a aquesta tipicitat funcional i a la situació enclavada entre els dos sectors centrals, s'està considerant pel planejament municipal com a zona especial amb interès pels programes de renovació urbana. El seu sector residencial aristocràtic (Morro dos Ingleses), envaït pels serveis mèdics i d'empreses del més alt nivell, està integrat al sector d'assimilació del centre.

- Un altre subsector de Liberdade comprèn el barri del mateix nom, en la seva secció pròxima al centre, amb la particularitat de ser la seu del “barri japonès” de la metròpoli (el qual, avui, compta amb molts coreans) amb el seu comerç, restaurants i decoració típics. Hi ha moltes acadèmies i escoles de tots els tipus, associacions de classe i activitats subsidiàries del sector jurídic (al seu sector més proper del centre). La funció residencial té un aspecte decadent amb renovació i verticalització poc significatives. Les noves estacions del metro hauran de respondre per la reactivació de la zona.

Notes

alterat des de la creació del CEASA (Centre d'Abastiment SA) avui CEAGESP (Centre d'Abastiment de la Gran São Paulo) a finals dels anys 60.

18. El sector de transició d'assimilació correspon a la zona d'expansió del CPA, trobant dificultats a l'oest donada l'existència del conjunt institucional educacional-hospitalari de les clíniques i dels cementiris de la Consolação, Aracá i Redentor, i del pas a nivell Paulista/Rebouças al nord-oest, on els desnívells de l'espigó central i el barri estrictament residencial del Pacaembú també limiten la seva penetració. Troba gran obertura per a expansió a la direcció sud-sud-oest.

19. Els barris del Jardim Paulistano i Jardim Europa, barris residencials exclusius de formació recent i habitats per l'alta burgesia paulista estan sent amenaçats per nous horitzons funcionals que envolten fins i tot els seus espais d'esport recreatiu (Clubes Paulistano, Sociedade Harmonia de Tennis, Esportes Clube Pinheiros, Hebraica). Es veu el gran nombre de processos de tancament d'empreses (evidents o clandestines) que allà s'estableixen en la base de l'ecologia espontània, i la recent i victoriosa campanya dels seus habitants contra la implantació d'un *shopping-centre* al terreny de l'avinguda Europa, prop del Museu de la Imatge i del So.

Foto 7: Restaurants a la petita Itàlia del barri de Bela Vista

(Foto: José Reinaldo Magalhães)

El subsector de transició-assimilació

El subsector de transició-assimilació del centre ampliat, fortament limitat al nord-oest i a l'oest¹⁸, té el seu vector d'expansió al sud-sud-oest, eixamplant-se en aquesta direcció fins al carrer Estados Unidos (on s'inicia una àrea estrictament residencial)¹⁹, és a l'avinguda Rebouças fins a l'avinguda Brigadeiro Luís Antonio. En aquest espai, altament valoritzat, una gran atomització de botigues, galeries d'art, antiquaris, professionals liberals, serveis personals i d'altres serveis d'alt nivell ocupen residències aïllades o geminades, ràpidament adaptades per tal de complir aquestes noves funcions (foto 8). És una àrea de fort dinamisme, en la qual l'aglutinació funcional de comerç, agències bancàries i d'altres serveis es localitza principalment als eixos de les avingudes Augusta, Pamplona i Brigadeiro Luís Antonio, a partir d'allà avançant pels carrers transversals. Certa aproximació de restaurants d'alta categoria

als carrers Oscar Freire i Haddock Lobo, i de les immobiliàries i financeres al carrer Estados Unidos, és bastant palesa.

Anant més enllà de la zona estrictament residencial dels jardins Amèrica i Europa, constantment amenaçats, el procés d'exclusió i/o de segregació (VANCE, 1971) va escollir també les avingudes Brasil, la nova Henrique Schauman (literalment ocupada pels bars amb música en directe per a la gent jove) i la recentment oberta Faria Lima (1972) i l'avinguda Cidade Jardim, per tal d'implantar funcions centrals de nivell metropolità. Tota aquesta immensa àrea de transició-assimilació del sector sud-sud-oest correspon a un desbordament del centre; és el centre expandit proposat pels urbanistes i planificadors de la Gran São Paulo.

La ràpida verticalització de l'avinguda Faria Lima la va transformar, en una dècada, en el més important corredor de serveis metropolitans de la regió, unificant

Foto 8: Les noves funcions dels antics xalets residencials de l'avinguda Rebouças

(Foto: José Reinaldo Magalhães)

el subcentre de Pinheiros al del Itaim. Amb la implantació del centre comercial "El Dorado" a l'avinguda Eusébio Matoso, ampliant l'expansió de la faixa del subcentre Pinheiros, i la penetració dels comerços a les seves travesseres (vegeu el carrer Gabriel Monteiro da Silva) podrà crear-se allà un tercer nucli del centre metropolità, obturat per l'avinguda marginal del Pinheiros. En la reestructuració de l'espai del centre metropolità, la tendència a l'aproximació entre el centre principal i el centre Paulista es fa evident en les diverses faixes d'expansió que s'estenen al llarg i a partir dels corredors de serveis metropolitans que recorren la distància de dos quilòmetres que els separa.

Són les activitats transicionals (de decisió, control, recerca) vinculades a l'avenç de les tecnologies del transport, telecomunicacions, informació i administració, que són responsables de la reestructuració de

l'espai i de la jerarquitització dels indrets centrals de les xarxes urbanes dels països desenvolupats (HARPER, 1982). Cal pensar que en el cas de la Gran São Paulo, la reestructuració de l'espai del seu centre metropolità pel desdoblament del nucli de l'avinguda Paulista, correspon a la seva adaptació per a l'exercici del paper de principal centre transaccional o punt de control del capitalisme brasiler (CORDEIRO, 1986) en aquesta etapa d'expansió del capital transnacional (RATTNER, 1984) en el nostre territori.

Data de recepció de l'original: 06.87

Helena Kohn Cordeiro
Departament de Geografia
UNESP. Campus de Rio Claro
São Paulo. Brasil

BIBLIOGRAFIA

- BEAUJEU-GARNIER, J.: *Géographie urbaine*. A. Colin, Paris. 1980.
- BONNEVAL, B.: *Les transformations de l'Avenue Paulista: la passage de la fonction résidentielle au tertiaire*. Paris. 1981.
- COBES/PMSP: *Diagnóstico do fenômeno cortiço no Município de São Paulo*, São Paulo. 1975.
- CORDEIRO, H.K.: *Centro Metropolitano de São Paulo -expansão recente*. São Paulo, IG-USP, Tesis i monografies, núm. 40. 1980.
- CORDEIRO, H.K.: "Sub-setorização da área de transição do Centro Metropolitano de São Paulo", a: *Anais do 4º Congresso Brasileiro de Geógrafos*, I-livre II, volum I. 1984.
- CORDEIRO, H.K.: "Os principais pontos de controle da economia transaccional no espaço brasileiro". A: *Anais do 1º Encontro de Geógrafos da América Latina*, Águas de São Paulo. 1987.
- FURTADO, C.: *A hegemonia dos Estados Unidos e o subdesenvolvimento da América Latina*. Editorial Civilização Brasileira, Rio de Janeiro. 1973.
- GRUPO DAS GRANDES METRÓPOLES: *Congres UGI, 25º, Paris, Geojournal*, 10.4. 1985.
- GEIGER, P.P.: *Evolução da rede urbana brasileira*, CBPE. Ministério de Educação e Cultura. Rio de Janeiro. 1963.
- GOTTMANN, J.: "Office work and the evolution of cities". A: *Ekistics* 274, gener/febrer. 1979.
- HALL, P.: *The world cities*. New York McGraw-Hill Book Company, Nova York, 2a. edició. 1971. Trad. castellana: *Las grandes ciudades y sus problemas*. Ed. Guadarrama, Madrid, 1965.
- HARPER, R.A.: "Metropolitan areas as transactional centers". A: Cristian C.M. a Harper, R.A. (edit.) *Modern Metropolitan Systems*. Charles Merill Publishing Co., Londres. 1982.
- LANGENBUCH, J.R.: *Estruturação da Grande São Paulo*. IBGE, Rio de Janeiro. 1971.
- LAMICO, H.e.: *Quelques réflexions sur le secteur tertiaire des pays d'économie dominée*. Revue Tiers Monde, PUF, Paris, núm. 61. 1975.
- LABASSE, J.: *Les métros récents et les développement urbain dans les grandes villes du monde occidental*, Reunió preparatòria del Grupo das Grandes Metrópoles, Brasília. 1982.
- LEFÈVRE, H.: *Le droit à la ville*, Ed. Anthropos, Paris. 1968. Trad. castellana: *El derecho a la ciudad*. Ed. Península, Barcelona, 1969.
- LYNCH, K.: *The image of the city*. The MIT Press, Cambridge. 1960.
- MORSE, R.M.: *From community to metropolis; a biography of Paulo*. Gainesville, Universitat de Florida Press. 1958.
- MULLER, N.L.: "A área central da cidade". A: *A cidade de São Paulo -Estudos de Geografia Urbana*. São Paulo, Companhia Editora Nacional. 1958.
- MURPHY, R.E.: *The american City -an urban geography*. Nova York, MacGraw-Hill Co. 1966.
- PLANO DIRECTOR DO MUNICÍPIO DE SÃO PAULO. SEMPLA, São Paulo. 1985.
- PMDE: *Plano Metropolitano de Desenvolvimento Integrado da Grande São Paulo*. ASPLAN S/A; GPI. 1971.
- RATTNER: "Transnacionalização do capital e organização do espaço". A: *As mudanças na dinâmica urbano-regional e suas perspectivas*. Espaço & Debates, any IV, núm. 13, São Paulo. 1984.
- SANTOS, M.: "Desenvolvimento econômico e urbanização em países subdesenvolvidos: os dois sistemas do fluxo da economia urbana e suas implicações espaciais". *Bol. Paulista de Geografia* (53), pàgs. 35-61. 1977.
- SINGER, Paul: "Urbanização de Desenvolvimento: o caso de São Paulo". A: *Economia Política e Urbanização*, São Paulo Ed. Brasiliense, 2ona. edició CEBRAP. 1975.
- STEPHENS, J.D.: "Metropolitan areas as decision-making centers". A: Christian, C.M. e Harper, R. A. (edit.) *Modern Metropolitan Systems*, Charles Merill Publishing Co., Londres. 1982.
- VANCE, E.J.Jr.: "Focus on Downtown", A: Bourne, L. (Ed.): *Internal Structure of the city -readings on space and environment*, Nova York, Oxford Univ. Press. 1971.